

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Виконано аналіз теоретичних положень та нормативно-правового регулювання щодо засад і принципів організації релігійних відносин в Україні, визначено їх сутність, основні риси і значення, а також обґрунтовано пріоритетні напрямки вдосконалення правових засад реалізації права на свободу совісті та статусу релігійних організацій в Україні.

Ключові слова: правові засади, принципи, релігійні відносини, релігійні організації, свобода світогляду і віросповідання.

Выполнен анализ теоретических положений и нормативно-правового регулирования относительно основ и принципов организации религиозных отношений в Украине, определена их сущность, основные черты и значение, а также обоснованы приоритетные направления совершенствования правовых основ реализации права на свободу совести и статуса религиозных организаций в Украине.

Ключевые слова: правовые основы, принципы, религиозные отношения, религиозные организации, свобода мировоззрения и вероисповедания.

The analysis of the theoretical positions and normative-legal regulation concerning the basis and principles of the organization of religious relations in Ukraine is made; also it was determined its essence, main features and significance, as well as substantiated priority directions of improving the legal basis of realization of the right to freedom of conscience and the status of religious organizations in Ukraine.

Key words: legal basis, principles, religious relations, religious organizations, freedom of conscience.

Вступ. Залежно від історичного досвіду взаємодії держави та релігійних організацій, особливостей розвитку й поточного стану суспільної свідомості та низки інших факторів у різних країнах склалися різноманітні підходи до взаємовідносин держави з релігійними організаціями, а, отже, і до правового регулювання відповідних релігійних відносин. Вибір правильного підходу до форми та змісту їх правового оформлення дозволяє не лише ефективно впорядкувати одну з ключових сфер суспільного життя, але й забезпечити необхідний баланс між вільним задоволенням релігійних потреб громадян і гарантуванням реальної свободи совісті, між створенням сприятливих умов функціонування різноманітних релігійних організацій та недопущенням їх втручання у державні справи або порушення прав окремих громадян.

Постановка завдання. Принципово різні підходи до розуміння відносин держави та релігійних організацій в Україні у часи її перебування у складі Російської Імперії, СРСР та деяких інших країн, а також прагнення до розбудови незалежної України як правової, соціальної, демократичної держави у підсумку зумовили недостатню розвиненість та фрагментарність законодавства, що регулює релігійні відносини в Україні. Питання вдосконалення правових засад і принципів організації релігійних відносин в Україні наразі набуває підвищено нагального значення в контексті неоднозначної ролі представників окремих релігійних організацій в агресії Російської Федерації проти України. Так само поділяємо стурбованість С. Павленко [1] щодо діяльності релігійних культів деструктивного типу, які «створюють реальну загрозу правам людини та свободам громадян України», а відтак, у рамках вдосконалення відносин держави і релігійних організацій, впровадження та дотримання принципу свободи совісті, вбачаються актуальними питання засад і принципів організації релігійних відносин в Україні.

Зазначимо, що окремі аспекти нормативно-правового регулювання релігійних відносин в Україні раніше вже розглядалися у роботах таких вчених, як О.І. Биркович [2], А.М. Василяк [3], О.Б. Дзявроник [4], Є.Є. Додіна [5], І.О. Пристінський [6], Г.Л. Сергієнко [7] та ін. Водночас, такі дослідження розкривають лише деякі питання правового регулювання права на свободу совісті та організації діяльності релігійних організацій, не приділяючи достатньої уваги комплексній характеристиці нормативно-правових підвалин організації й регулювання релігійних відносин в Україні, не розкриваючи їх специфіку в актуальних умовах державо- і правотворчих процесів в Україні. Саме тому метою нашої роботи є аналіз теоретичних положень та нормативно-правового регулювання щодо засад і принципів організації релігійних відносин в Україні, визначення їх сутності, основних рис і значення, а також обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення правових засад реалізації права на свободу совісті та статусу релігійних організацій в Україні.

Результати дослідження. Зазначимо, що сутність і зміст нормативно-правового регулювання релігійних відносин безпосередньо залежить від моделі державно-церковних відносин. Безперечно, на сьогодні, з огляду на демократичний і світський характер Української держави, її відносини із релігійними організаціями мають ґрунтуватися на партнерських засадах. Вказане передбачає не тільки щільну взаємодію державних і релігійних інститутів, їх сприяння законній діяльності один одного, але й забезпечення відповідної відмежованості держави та релігії, що є необхідною умовою реального гарантування свободи совісті в Україні.

Основні підвалини відносин держави і релігійних організацій, а також вектори правового регулювання релігійних відносин у незалежній Україні були закладені ще Конституцією Української РСР від 20 квітня 1978 р. № 888-IX [8], що декларувала свободу совісті, визначаючи її як «право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди». Відразу слід звернути увагу на некоректність поширення вищевказаної норми лише на громадян України, що де-юре необґрунтовано обмежує релігійні права громадян інших держав і осіб без громадянства. У цьому контексті більш досконалим є формулювання ст. 35 Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [9], яка чітко гарантує кожному «право на свободу світогляду і віросповідання».

Окрім Конституції України, нормативно-правове регулювання релігійних відносин в Україні представлене профільним Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. № 987-XII (далі – Закон № 987-XII) [10], що багато у чому відтворює подібний Закон СРСР від 01 жовтня 1990 р. № 1689. Варто наголосити на деякій формальності, фрагментарності та змістовній застарілості означеного Закону України, положення якого (за своїм формулюванням або сутністю) не повністю погоджуються з нормами Конституції України, законодавством про державну реєстрацію юридичних осіб тощо. Відзначимо, що лише комплексне й узгоджене врегулювання змісту та гарантій права на свободу совісті, а також статусу релігійних організацій і формату їх відносин із органами публічної влади та між собою спроможне забезпечити вільну реалізацію громадянами своїх релігійних прав, належне виконання державою і релігійними організаціями своїх взаємних обов'язків, створити сприятливі умови для розвитку суспільної моралі, громадянської злагоди та співробітництва людей незалежно від їх світогляду.

Беручи до уваги багатоаспектність, складність, різноманітність і доволі специфічний характер релігійних відносин в Україні, демократична держава не ставить за мету вичерпне врегулювання статусу релігійних організацій, порядку і умов відправлення релігійних культів і ведення іншої релігійної діяльності. Навпаки, ст. 35 Конституції України [9] встановлює режим безперешкодного відправлення релігійних культів і ритуальних обрядів, а також ведення релігійної діяльності. Зважаючи на обов'язок держави із забезпечення прав і свобод усіх громадян і національної безпеки, цілком логічною і зрозумілою постає конституційно визначена можливість законодавчого обмеження права на свободу світогляду і віросповідання «в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей». Слід визнати деяку абстрактність названого критерію обмеження права на свободу совісті, що не виключає майже довільного встановлення подібних законодавчих обмежень.

Важливою складовою частиною конституційно-правового регулювання права на свободу совісті є рівність усіх людей незалежно від їх релігійних переконань (ч. 2 ст. 24 Конституції України [9], ч. 1 ст. 4 Закону № 987-XII [10]), що означає рівність економічних, політичних, соціальних, культурних та інших прав громадян незалежно від їх ставлення до релігії, а також недопущення створення прямих або непрямих привілеїв чи обмежень для будь-яких осіб на підставі сповідання ними певної релігії або ж несповідання ніякої. Слід враховувати, що на практиці даний конституційний принцип не має абсолютного значення, зокрема важко уявити,

аби релігійні переконання не були істотним критерієм у зайнятті певною особою посади у відповідній релігійній організації.

Вважаємо, що більша увага у нормативно-правовому регулюванні релігійних відносин в Україні має бути приділена питанням протидії розпалюванню релігійної ворожнечі, що лише дещо побічно згадується у Конституції України [9] (у контексті заборони діяльності політичних партій і громадських організацій відповідного спрямування) і профільному Законі № 987-ХІІ [10] (щодо відповідальності за проповідання або розпалювання релігійної ворожнечі та ненависті, образу почуттів віруючих). Безпосередньо Кримінальним кодексом України від 05 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ [11] встановлюється кримінальна відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх релігійних переконань, пошкодження релігійних споруд, осквернення релігійних святинь, перешкоджання здійсненню релігійного обряду, посягання на здоров'я людей під приводом проповідання релігійних віровчень тощо. Тут також досить цікавою є думка С. Павленко [1], що посилення державної кримінальної політики сприятиме більшій легалізації релігійних організацій та усуненню деструктивних культів і сект із релігійного простору в Україні. Погоджуємося і з І.О. Пристітським [6] щодо необхідності встановлення більш м'яких заходів адміністративної відповідальності релігійних організацій (застосовуваних за незначні правопорушення), ніж припинення діяльності, а саме: попередження та тимчасового зупинення їх діяльності.

Очевидно, що на сьогодні для ефективного запобігання розпалюванню релігійної ворожнечі недостатньо законодавчо передбаченої заборони вказувати ставлення громадянина до релігії в офіційних документах. Обов'язок держави сприяти «встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги» має набути цілком конкретного нормативно врегульованого змісту.

Протидія розпалюванню релігійної ворожнечі повинна мати комплексний характер і на практиці стосуватися не тільки заходів юридичної відповідальності, але й різних форм запобігання проявам такої ворожнечі, забезпечення ґрунтового діалогу представників різних релігійних організацій, проведення різноманітних просвітницьких і загальновиховних заходів, державного пропагування релігійної і світоглядної толерантності, поваги та терпимості у релігійній сфері суспільного життя. Одну з провідних ролей у цьому також повинно відігравати спрямування релігійного навчання саме на виховання терпимості та поваги до осіб, які не сповідують релігії, і до віруючих інших віросповідань. Такі засади релігійного навчання (проповідання) передбачені ст. 5, 6 Закону № 987-ХІІ [10], проте їх реальне дотримання потребує додаткового правового закріплення відповідних гарантій і засобів державного контролю.

Поза цим, згідно із Конституцією України, релігійні переконання не можуть розглядатися як підстава звільнення від обов'язків перед державою або відмови «від виконання законів». Цілком погоджуємося із вищевказаною нормою (яка, наприклад, у Законі № 987-ХІІ [10] взагалі стосувалася виконання лише «конституційних обов'язків») у сучасній демократичній світській державі, зауважимо доцільність її уточнення, встановлення заборони відмови з мотивів релігійних переконань від виконання не тільки законів, а і законодавства України в цілому, включаючи ратифіковані міжнародні договори, акти глави держави та уряду, судові рішення тощо. У даному контексті також наголосимо, що заміна виконання військового обов'язку громадянина, який суперечить його релігійним переконанням, альтернативною (невійськовою) службою має на меті не тільки створення сприятливих умов для сповідання особою певної релігії, але й забезпечення обороноздатності України, не допускаючи до військової служби громадян, не спроможних до неї за своїми релігійними переконаннями.

Ключовою засадою, яка визначає відносини держави і релігійних організацій, виступає відокремлення церкви від держави, основний зміст якої, згідно із ч. 3 ст. 35 Конституції України [9], зводиться до неприпустимості визнання державою, яка здійснює державну політику щодо релігії і церкви, жодної релігії як обов'язкової. Натомість же усі релігії та релігійні організації мають розглядатися як однаково рівні перед законом і між собою. Також має йтися більш широко про загальну неприпустимість надання державою (органами публічної влади) будь-яких (політичних, податкових, матеріально-фінансових, інформаційних та інших) привілеїв, переваг або, навпаки, обмежень окремим віросповіданням чи релігійним організаціям. Крім цього, відповідно до ч. 6 ст. 5 Закону № 987-ХІІ [10], релігійні організації не мають виконувати державні функції, хоча цілком логічно дана норма мала би стосуватися й заборони виконання ними функцій органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування. Як наголошує О.Б. Дзявроник [4, с. 154], будучи суб'єктом правових відносин, релігійні організації не мають права втручатися у правотворчу, правозастосовну і правоохоронну діяльність, у механізм правового регулювання відносин, а також у систему правосуддя.

Релігійні організації не повинні втручатися у діяльність не тільки органів публічної влади, але й один одного, що водночас актуалізує визначення чітких критеріїв такого незаконного втручання, особливо в контексті поточних процесів конкуренції декількох релігійних організацій однієї релігійної спрямованості, суперечок із приводу канонічності, зміни підпорядкованості релігійних інститутів тощо. Водночас, вищевказане не слід розглядати як заборону участі релігійних організацій у громадському житті чи використання ними засобів масової інформації, що прямо гарантується ст. 5 Закону № 987-XII [10]. Адже, як відомо, релігійні організації, крім поширення відповідних віровчень, також роблять вагомий внесок у розвиток культури, освіти, моралі тощо.

Передбачена й окрема заборона на участь релігійних організацій у діяльності політичних партій, надання їм фінансової підтримки, балотування до органів публічної влади, ведення агітації і т. ін. Однак, як констатує М.В. Гриньків, наразі у світі має місце використання релігійних організацій для зовнішньополітичного тиску на держави (зокрема РПЦ на Україну), також в Україні протягом трьох років збільшується частота і розширюється тематика звернень політичного змісту лідерів релігійних організацій [12, с. 342, 344]. На нашу думку, вищевказану норму було б більш правильно й вичерпно сформулювати як повну заборону релігійним організаціям на будь-яку участь у політичному житті, оскільки це не відповідає ані призначенню релігійних організацій, ані їх місцю та ролі у суспільстві та сучасній світській державі. Мають сенс і пропозиції щодо посилення відповідальності конфесій за участь у політичних процесах (наприклад, шляхом припинення їх діяльності), що «зміцнить протидію політизації релігійних організацій і знизить конфліктогенність конфесійного середовища» [4, с. 156]. У контексті фактичної підтримки певними релігійними організаціями агресії РФ проти України нагальним також постає закріплення механізму зміни підпорядкованості відповідних релігійних організацій (на що, до речі, свого часу спрямовувалися законопроекти від 23 лютого 2016 р. № 4128 і від 16 березня 2016 р. № 4242).

Відокремлення релігійних організацій від держави означає не тільки заборону їх втручання у законну діяльність один одного, але й відповідні взаємні обов'язки. Зокрема, насамперед, йдеться про обов'язок держави захищати права і законні інтереси релігійних організацій, поважати їх традиції та внутрішні настанови (ст. 5 Закону № 987-XII [10]). Невтручання у діяльність релігійних організацій та захист їх прав і законних інтересів безпосередньо випливає із сутності України як сучасної демократичної, правової, соціальної держави, яка згідно зі ст. 11 Конституції України [9], повинна сприяти «розвиткові релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Тут слід наголосити, що захист державою прав та інтересів релігійних організацій (втім, як і інших громадських формувань) може здійснюватися лише на загальних засадах, не тільки без будь-яких обмежень, але й без жодних привілеїв для релігійних організацій. Вимога поваги державою традицій і внутрішніх настанов релігійних організацій, якщо «вони не суперечать чинному законодавству», у контексті рівності останніх перед законом і між собою наразі розглядається нами як дещо абстрактна та декларативна.

Крім цього, з'ясування випадків, коли держава може не поважати такі «традиції і внутрішні настанови», першочергово потребує правового вирішення неоднозначного питання змісту поняття «законодавство». Те ж саме, до речі, стосується й обов'язку релігійних організацій «додержуватися вимог чинного законодавства і правопорядку» [10], який залежить від застосування того чи іншого підходу до розуміння поняття «законодавство».

Як істотну гарантію й одночасно принцип організації релігійних відносин в Україні маємо означити заборону розголошення від священнослужителів відомостей, одержаних ними під час сповіді віруючих (ст. 3 Закону № 987-XII [10], п. 5 ч. 2 ст. 65 Кримінального кодексу України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III [11]). Хоча вважаємо, що в інтересах забезпечення національної безпеки, захисту життя громадян, протидії тероризму й іншим підвищено суспільно небезпечним діям, цілком виправданим може бути встановлення конкретних виключень із даного загального принципу, оскільки жодні релігійні переконання не повинні мати пріоритет перед життям громадян.

Світський характер Української держави зумовлює і відокремлення школи від церкви (релігійних організацій), що згідно зі ст. 6 Закону № 987-XII [10] передбачає відокремлення від церкви усієї державної системи освіти (доступ до якої не залежить від ставлення до релігії), але допускає створення релігійними організаціями для релігійної освіти відповідних навчальних закладів і груп. Як на нас, із метою забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання потребує більш чіткого нормативно-правового визначення зміст права на релігійну освіту (навчання релігійного віровчення), гарантуючи виключно добровільність і свідомість його реалізації насамперед неповнолітніми особами.

Те ж саме стосується й певної неузгодженості, з одного боку, свободи мати релігію або переконання «за своїм вибором» і заборони примусу до сповідання релігії (ст. 3 Закону № 987-XII [10]) та,

з іншого боку, права батьків або осіб, які їх замінюють, «за взаємною згодою <...> виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії». На нашу думку, у сучасній демократичній світській державі неповнолітні, як і будь-які інші особи, повинні мати реальне гарантоване державою право самостійно визначати своє ставлення до релігії, у т. ч. не зазнаючи т. зв. «виховного» впливу від своїх батьків чи інших осіб. До того ж, маємо зауважити й недосконалість формулювання означеного права батьків, що не врегульовує ситуацію відсутності їх обопільної згоди на релігійне виховання дітей. Своєрідним проявом обмеження прав неповнолітніх на свободу совісті є й обмеження права батьків виховувати дітей лише відповідно до своїх переконань, а не згідно з будь-якою іншою обраною ними релігією (наприклад, батьки – християни де-юре не можуть виховувати своїх дітей у дусі ісламу).

Висновки. Таким чином, на сьогодні правові засади релігійних відносин в Україні не мають необхідної комплексності та вичерпності, обмежуючись базовими конституційними положеннями та дещо застарілим і фрагментарним профільним законом, що не повністю відповідає сучасним потребам і проблемам у релігійній сфері суспільного життя. Водночас, в основу нормативно-правового регулювання релігійних відносин в Україні закладені прогресивні та цілком логічні для світської демократичної, правової, соціальної держави принципи свободи світогляду і віросповідання, безперешкодного ведення релігійної діяльності, протидії розпалюванню релігійної ворожнечі, відокремлення церкви від держави, відокремлення школи від церкви і т. ін., що потребують свого подальшого розвитку та адаптації до актуальних реалій сьогодення. Вдосконалення організації релігійних відносин в Україні першочергово має передбачати істотне оновлення, узгодження та деталізацію законодавства у цій сфері, підготовку та затвердження Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, забезпечення дотримання права на свободу совісті усіх громадян, удосконалення порядку реєстрації релігійних організацій, врегулювання механізму зміни їх приналежності, підтримання ґрунтового діалогу з представниками різних релігійних організацій та державне пропагування релігійної толерантності.

Список використаних джерел:

1. Павленко С. Нормативно-правові засади протидії діяльності деструктивних релігійних організацій: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 278–282.
2. Биркович О.І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. Вип. 30 (1). С. 14–17.
3. Василяк А.М. Організаційно-правові основи врегулювання статусу релігійних організацій у механізмі державного управління релігійною сферою суспільства. Інвестиції: практика та досвід. 2011. № 13. С. 82–85.
4. Дзявроник О.Б. Про адміністративно-правове регулювання взаємовідносин держави та церкви (релігійних організацій, конфесій). Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2011. Вип. 7. С. 153–157.
5. Додіна Є.Є. Питання визначення релігійних організацій як суб'єктів адміністративного права. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 103–110.
6. Пристінський І.О. Адміністративно-правовий статус релігійних організацій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Сімферополь, 2010. 214 с.
7. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2004. 209 с.
8. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: від 20 квітня 1978 р., № 888-IX. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1978. № 18. Ст. 268.
9. Конституція України: від 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р., № 987-XII. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1991. № 25. Ст. 283.
11. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р., № 2341-III. Офіційний вісник України. 2001. № 21. Ст. 920.
12. Гриньків М.В. Політична складова діяльності релігійних організацій у комунікації з громадськістю. Гілея. 2016. Вип. 105. С. 341–346.